

Protėvių kultas. Vėlių maitinimas

Gintaras BERESNEVIČIUS

Visoje Lietuvoje tikėta, kad Vėlinių naktį mirusieji lankosi namuose arba kitaip susitinka su gyvaisiais, būna su jais prie savo kapų. Žmonės nakčiai dengdavo stalus, sudėdavo ant jų valgių ir gėrimų, tikėdamiesi, kad nakčia atėjusios vėlės galės pasistiprinti. Arba valgiai paliekami tiesiog ant kapų – dar neseniai per Vėlines bei Vėlykas ant artimųjų kapų dėti kiaušiniai, kiaušinienė ar statytas košės dubenėlis – maitintos *dūšios* ir labai džiaugtasi, jei ryte rasdavo ką suvalgyta. Šiame amžiuje tai dažniausiai būdavo tiesiog privačios apeigos – žmonės paprasčiausiai padėdavo maistą ant artimųjų kapų; tačiau dar XIX a. viduryje kapinėse būdavo keliamos gana įspūdingos vaišės: susirinkusi giminė eidavo į kapines, vedama seniausio tos giminės nario, giedodama „Viešpatie, didžioji smarkybėj ir rūstybėj Tavo...“ Kartu su savimi nešdavosi visokių valgių ir gėrimų. Kapinėse, prie kurio nors mirusio iš giminės kapo, senis vadovas mojęs pirštu į visas keturias šalis, kviesdamas vardais mirusiuosius gimines iki pat prabočių, kurių tik beatminė, vardus. Pasukui į visas šalis laistydavo alų, degtinę, midų, pieną. Ant kapo padėdavę duonos, sūrio, mėsos ir kitokių valgių (1; 284).

Panašiai vėlės maitintos ir per Kūčias, kai jos, kaip tikėta, grįždavo į savo namus. Maitinimo paprotys iš pirmo žvilgsnio būtų kiek barbariškas, kiek naivus, tačiau jame ištisi gilių prasmų klodai.

Visų pirma tai bendras valgymas, *communio*, kai gyvieji dalijasi maistu su mirusiais. Bendras valgymas sustiprina ryšį tarp žmonių – prisiminkime mūsų pasaulietines, šventines ar progines vaišes, kai į jas pasikviečiami žmonės, su kuriais palaikomi artimi santykiai beigi norima, kad jie tęstųsi. Vaišės, nesvarbu, ar suvokiama tai, ar ne, tokius santykius stiprina. Tačiau tai pasaulietinės, profaniškos vaišės. Gi bendras valgymas su mirusiais stiprina ir palaiko labai reikšmingą santykį tarp gyvųjų ir mirusiųjų. Ne taip daug priemonių, kurios – senųjų kultūrų žmogaus požiūriu – galėtų tokius santykius palaikyti. Todėl vėlių maitinimas sutinkamas bemaž visada, kai švenčiama kokia svarbesnė, ypač rudens, šventė arba dėl kokios nors priežasties prisimenamas mirusysis, – tarkim, tam tikram laikui po jo mirties praėjus. Čia galima prisiminti romėnų *parentalia* – kasmet atkartojamą mirusiojo paminėjimo ritualą. Jo metu šeima eidavo prie kapo, nešina aukomis – vandeniu, pienu, medumi, aliejumi ir paaukoto juodo gyvūno krauju. Kapas būdavo

puošiamas gėlėmis. Kalbėtas pasveikinimas: *salve sancte parens*, valgyta drauge su mirusiais ir iš jų prašyta, kad šieji suteiktų gyviesiems, ko jiems reikia (2; 417).

Tokios parentalijos primena aukščiau nupasakotą lietuvių ritualą. Tačiau lietuvių tradicija mena dar archaiškesnes apeigas, tiesa, pačių laidotuvių metu: „Pasakota, kad dar senesniame laike Lietuvininkai ką palaidodami ant kapinių galvijį pasipjovę čė pat mėšą išsikopę bei išsivirę ir čė šermenis laikę. Tai būtų lyg čėsnis gyvųjų su nabaštininkų dvasėmis arba vėlėmis“ (1; 286). Ne tiek svarbu, kuriuo metu tokios mirusiųjų apeigos būdavo atliekamos, – ar per metines, ar per Vėlines, Kūčias ar Vėlykas – šitaip nuolat, vėl ir vėl, būdavo atnaujinama gyvųjų ir mirusiųjų sandora – per išstisus metus – ir taip ji niekadoms nenutrūkdavo.

Šitoks elgesys turi nemaža reikšmių. Iš vienos pusės, tai tiesiog buvimas drauge, tiesiog emocinis gyvųjų ir mirusiųjų buvimo drauge išgyvenimas. Jis savaime svarbus, jo metu bent jau gyvieji gali „iškrauti“ savo kaltės mirusiesiems jausmą – o tokia kaltė nuolat išlieka. Mirusieji, sutikdami būti drauge, tuo pačiu ir atleidžia, o bendras valgymas, *communio*, taipogi yra ir atleidimo bei išpirkimo vakarienė. Tad galime pastebėti, jog šitoks elgesys turi – kaip šiandien pasakytume – psichoterapinę reikšmę.

Antra vertus, buvimas drauge su mirusiais tampa ir buvimo *draugėje* prielaida. Mirusieji ir gyvieji, kartas nuo karto primindami apie save vaišėmis ar apsilankymais, iš esmės gyvena vienoje šeimoje, – kas, kad jos nariai gyvena toli vieni nuo kitų, bet tai vienas kolektyvas ar, geriau, – bendrija.

Lietuvių protėvių kultas ir jo apeigos turėdavo šitokią bendrystę užtikrinti, lygiai kaip ir kitose senosiose kultūrose. Prisiminkime Vakarų Afrikos tikėjimus. Šios gentys tiki, kad mirusieji gyvena aname pasaulyje, „kitame upės krante“ ar „anoje vandenyno pusėje“. Tačiau protėviai ten ne amžinai gyvena, o, atėjus laikui, įsikūnija savo gentyse gimstančiuose kūdikiuose. Paprastai naujai įsikūniję protėvis atpažįstamas viename iš naujagimių pagal individualius bruožus. Beje, protėvis gali būti atpažįstamas ir kitos lyties kūdikiyje. Tad žmogus auga, bręsta, pats augina vaikus ir miręs tampa protėviu, idant vėliau iš naujo atgimtų. Taigi tarp gyvųjų ir protėvių vyksta saviti „sielų mainai“. O gyvieji ir mirusieji sudaro ne tiek dvi bendraujančias grupes, kiek vieną ir tą pačią bendriją, kurioje ratu sukasi sielos.

Šiuo aspektu įdomus vienas Liudviko Adomo Jucevičiaus užrašymas iš XIX a. vidurio: pasak jo, lietuviai tikį, kad šikšnosparnis – atgailaujančio blogo žmogaus vėlė, kuri šikšnosparnyje atgailauja 300 metų. Tam laikui praėjus, ji vėl įsikūnija kokiam nors velionio palikuonyje, tačiau tada ji jau yra teisingo vyro siela. Todėl proanūkiai visados būna daug geresni už savo prosenelius (3; 154). Šis tikėjimas savo ruožtu nurodytų į tikėjimus metempsichoze, į virtimus sparnuočiais ir galėtų būti daug didesnio konteksto dalis, tačiau mūsų atveju giliau leistis neturime galimybių. Tik derėtų pridurti, kad šikšnospar-

nis – tai atgailos būdas ar „vieta“, bet pagal analogijas kitose tautose, protėvis čia nebūtinai nusidėjęs – prasta pomirtinė lemtis laukia žmogaus, kuris palaidotas ne su visais privalomais ritualais, mirė nepilnametis ar pan. – tik pilnateisis savo gyvenimiškas pareigas atlikęs genties narys po mirties tampa protėviu aname pasaulyje.

Nemažai tautų manė ir nesyk tebemano, kad protėviai – geriausi pagalbininkai visuose žmogaus darbuose ir varguose, nes jie, ne taip, kaip dievai, kadaise buvo žmonėmis ir puikiai pamena, koks sunkus žmogaus gyvenimas. Protėviams aukojama, tad šie atsiteisia geru už gera – užtikrindami lietuų ar saulę, derlių, vaisingumą, sveikatą. Ne vien aukojimai čia svarbūs – pažvelkime, pavyzdžiui, į našlaičius ar našlaites lietuvių pasakose. Jie iškenčia daugiau vargų nei tėvus turintys vaikai ar jaunuoliai, tačiau dažniausiai visų nelaimių pabaigoje jie tiesiog triumfuoja, o kitų laukia gan pilkas likimas. Įtikėtina, kad našlaičiai turi ypatingą globą – jiems padeda medžiai, paukščiai, žvėrys, netgi duonkepės krosnys. Matyt tai mirusių tėvų ar protėvių palankumas...

Lietuviai, ir kitos tautos, turėjo tikėti protėviais kaip visos gyvenimo sąrangos garantais. Protėviai grindė tvarką, įstatymus, dorovės normas, gyvenimo būdą. Gyvenimas pagal nustatytą tvarką drauge reiškė ir gyvenimą sandoroje su protėviais. Tvarkos pažeidimas išsviesdavo žmogų iš tos sandoros.

Lietuvių polemikoje su krikščionybės platintojais XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje dažnai piktintasi ne tuo, ar ne tik tuo, kad įvedamas naujas Dievas ar neigiami seni, bet pirmiausia, kad krikščionys griaua tėvų papročius. Taip Jeronimo Prahieško misijinės veiklos metu, kai Jeronimas kirto šventąsias giraites, moterys, raudodamos ir aimanuodamos, atėjo pas Vytautą ir skundėsi, kad, įvesdamas naujas apeigas, Jeronimas griaua tėvų papročius. Todėl jos prašančios ir maldaujančios, kad nebūtų leista naikinti tėvų tikėjimo vietų ir apeigų. Moterims pritarė vyrai, kurie pareiškė negalį pakęsti naujo tikėjimo ir sakė geriau sutinką palikti tėvynę ir namus, negu atsižadėti iš protėvių paveldėto tikėjimo (4; 45). Polemikoje protėvių ir tėvų tikėjimai bei apeigos aiškinami kaip savaimė vertingi, nes paveldėti iš protėvių. Labai įdomią frazę Žemaitiją krikštijant ištaria „vienas tam išrinktas senis“. Pasak Jono Dlugošo, jis Jogailai taręs: „Kadangi mūsų dievai, kuriuos garbinti mums buvo liepę mūsų protėviai, tavo, šviesiausias karaliau, ir tavo karių sunaikinti, ir kaip silpni ir nepajėgūs, lenkų Dievo nugalėti, metame tuos dievus ir pripažįstame lenkų Dievą, kaip stipresnį“ (4; 48). Norėtūsi pastebėti, kad šioje frazėje pripažįstamas „lenkų Dievo“ pranašumas, tačiau niekuo neužsimenama apie protėvių papročius nei jų atsižadėjimą. Protėvių autoritetu grindžiamos netgi kulto vietos – šventvietės bei apeigos jose. Minėtasis senis savo žodžiais atsižada dievų, pralaimėjusių krikščionių Dievui, bet tai ne tiek daug ir ne taip kategoriška, kaip atrodo iš pirmo žvilgsnio. Visų pirma nėra kalbos apie protėvių papročių atsižadėjimą, to nereikalauja nė Jogaila, nes kažko panašaus tiesiog negalėjo atsitikti. Protėviai buvo pagrindų

pagrindas, ir jų tvarkos atsisakymas to meto žmonėms būtų reiškęs visišką pragaištį, todėl negalėjo būti priimtinas. Įdomi dar viena aplinkybė: lietuviai ar žemaičiai gana lengvai priima Krikštą, sakosi atsižada savo dievų – tačiau ūmai subruzda, kai imamos liesti jų giraitės ir šventvietės, kuriose apeigos pagrįstos, kaip atrodo, jų protėvių autoritetu. Įstabiausia – minėtojo moterų skundo Vytautas išklauso ir Jeronimą išsiunčia iš šalies. T.y., krikštas krikštu, bet... – kol nekertamos giraitės...

Giraičių sąsajos su protėviu kultu aiškėtų iš to paties Dlugošo tolimesnio liudijimo: „Minėtuose miškuose jie turėjo atskiroms šeimoms ir namams padalytų ugniaviečių, kuriose, apsirengę baltais ir iškilmingais rūbais, degindavo visų savo mirusiųjų giminių ir bičiulių kūnus kartu su žirgais. Prie tokių ugniaviečių statydavo indus iš ažuolo žievės, į kuriuos dėdavo maisto, panašaus į sūrį, ir pildavo ant ugniavietės midaus, tikėdami, kad mirusiųjų vėlės ateis naktį, stiprinsis tuo maistu ir gers į ugniavietę supiltą midų, įsisunkusį į pačių velionių pelenus... Spalio pirmąją visoje Žemaitijoje tuose miškuose buvo švenčiama šventė, į kurią žmonės rinkdavosi iš viso krašto, atsinešdami valgio ir gėrimo, kokio kas išgalėdavo. Ten pokyliaudami kelias dienas, kiekvienas prie savo ugniavietės dėdavo aukas savo netikriems dievams, o ypač dievui, kurį žemaičiai savo kalba vadino Perkūnu, t.y. griauštiniumi; tikėdavo, kad tokiomis vaišėmis ir aukomis išprašo iš dievų malonę ir pastiprina mirusiųjų vėles“ (4; 47).

Taigi ir vėl grįžtame prie mirusiųjų maitinimo ar bendro valgymo, *communio*, tik jau ne etnografiniuose, o istoriniuose šaltiniuose. Matome, kad protėvių tradicijų, bent jau buvimo su protėviais tradicijų neatsisakoma – nepaisant Krikšto ir kartais itin entuziastingų misionierių veiksmų.

XVI a. antroje pusėje Motiejus Strijkovskis rašo: „Mirusieji tėvai, motinos, giminės paprastai minimi spalio arba lapkričio mėnesį, o kartais per kiekvieną šventę kapuose gailiai raudama, sakytum, giedama, ypač tai daro moterys, kurios išskaičiuoja savo vyrų narsumą, dorybes, rūpestingumą ir t.t.“ (4; 79) Kaip jau pastebėjome, mirusieji išties prisimenami per kiekvieną šventę. Toliau Strijkovskis rašo apie papročius Kurše ir Prūsijoje: „Per mirusiųjų paminėjimą iš bažnyčios einama tiesiog į karčemą arba į kokį namą, kur supiltas alui salykklas. Paskui žmonos krepšeliuose atneša jau ataušusios keptos ir virtos žuvies. Valgoma tenai be peilių (5), žmonos jiems patarnauja, o kiekvienas, mirusiajam giminaičiui ko linkėdamas, meta po stalų kiekvieno valgio kąsnelį ir taurelę alaus išlieja. Lietuvos ir Žemaitijos valstiečiai, paminėdami bičiulius, taip pat kelia didelę vakarienę. Prieš valgydamas vyriausiasis paima dideliu šaukštu įvairių javų miltų, druskos ir kt., taip pat smilkalų ir smilklydamas kalba: „A za wissumos priatelos musu“ ir t.t., paskui, senovines tėvų giesmes giedodami, valgo ir geria, kol ant kojų nebepastovi.“

Kita Žemaitijoje išlikusi pagoniška šventė vadinasi II-gio švente. Toji šventė prasideda per Visus šventuosius ir jai net didžiausias vargšas turi turėti alaus. Prisimenant

mirusiuosius, geriama kelias savaites. Anksčiau, pagonybės laikais, ta šventė būdavo švenčiama griaustinio dievo Perkūno garbei“ (4; 73).

Matome, kad istoriniai ir etnografiniai šaltiniai pasakoja apie labai panašius dalykus. XVI a. tokios šventės dar švenčiamos bendrai, matyt, keliais kiemais ar net nedideliu kaimu. Aukojama „prieteliams ir bičiuliams“, taigi, nebūtinai giminėms. Ir tik XIX–XX a. etnografiniuose aprašymuose tokios šventės sumenksta, iš kaimo švenčių virsdamos šeimos šventėmis ar privačiomis apeigomis, kurių tesilaiko keli asmenys giminėje ar apskritai kaime.

Vėlių maitinimo apeigos daugiaprasmės. Maitinimu užmezgamas ypatingas ryšys tarp gyvųjų ir mirusiųjų, tačiau klustume, manydami, kad tai vien emocinės artumos, pagarbos ar pan. išraiška, juolab – įžiūrėdami čia kažkokias prietaringas magijos apraiškas. Švenčių – darsyk pastebėjime, ne vien mirusiųjų, bet ir švenčių apskritai metu – mirusieji prisimenami ne veltui – taip atnaujinama sandora su dievais, naujai sutvirtinami ryšiai tarp žmonių ir dievų pasaulių. Šventės – ypatingas metas, kai sakralybė įsiveržia į profaniškojo laiko sritį, paversdama jį šventuoju laiku. O šventasis laikas atviras, nes tai amžinasis laikas, kuriame pradžia ir pabaiga, gyvenimas ir mirtis yra drauge. Šventajame laike mirusiųjų tiesiog nėra, – šventėje ir gyvieji, ir mirusieji yra tame pačiame „čia ir dabar“. Gyvieji, maitindami vėles švenčių metu, tiesiog pripažįsta tai. Pripažindami mirusiųjų gyvumą, šventalaikiškąjį mirusiųjų gyvumą, jie ir elgiasi su jais kaip su brangiais šventalaikio svečiais – maitina juos.

Yra ir kitų mirusiųjų pagerbimo švenčių metu aspektų. Jie sietini su žemdirbių visuomenės pasaulėžiūros ypatumais. Žemdirbių bendrijoje mirusieji suartėja su grūdų ar sėklos mitologema. Mirusieji, kaip ir sėklos, kasami žemėn, ir būna drauge su sėkla, būna toje pačioje erdvėje, laukdami atgimimo, – pagal sėklos analogiją (ar, tikriau sakant, – sėkla atgimsta pagal mirusiųjų analogiją). Lietuvių laidojimo papročiuose dar ne per seniausiai naudoti grūdai, tarkime, beriant juos ant karsto.

Siejami su derliaus galiomis, mirusieji pasirodo ar bent priartėja prie gyvųjų derliaus ir kitų žemdirbiškų švenčių metu, kai tikimasi ypatingo derliaus galių aktyvumo. Mirusieji priklauso žemės, Žemės motinos, Žemynos gimdančioms įsčioms, tuo pačiu jie artimi ir visoms chtoniškosioms galioms. Atitinkamai mirusiųjų kultas prasmiškai ir simboliškai jungiasi su derlingumo ar vaisingumo apeigomis, pastaruoju atveju galima prisiminti ir laidojimo apeigų ryšį su vestuvių apeigomis: laidojimas su vestuviniiais drabužiais, be to, lietuvių raudose į mirusiąją kreipiamasi kaip į vėlių martelę ir pan.

Mirusieji yra žemėje, taigi ten, kur ir sėklos, jie prisideda prie jų dygimo bei apskritai prie augmenijos klestėjimo. Todėl į juos kreipiamasi kaip į derliaus galias. Suomiai sėjos metu dirvoje pasėja iš kapinių paimtus mirusiųjų kaulus ar bent jau žemės iš kapinių, vokiečiai barsto šiaudus, ant kurių kas nors numirė. Šitaip atsiranda mirusiųjų kulto sąsajos su derlingumo kultais. Derliaus švenčių metu lietuviai būtinai nuliedavo ant žemės kelis lašus gėrimo bei mesdavo maisto gabalėlius – jie atitek-

davo su žeme sietiems protėviams. Apskritai daugelis aukų, dėtų ar mestų ant žemės, galėjo būti siejami su protėvių kultu. Tarkime, dar XX a. pirmoje pusėje Lietuvoje artojas pirmąją arimo dieną į lauką nešdavosi duonos, druskos, kiaušinių. Nusineštą duonos kepaliuką jis palikdavo aparęs pirmoje vagoje. Manoma, kad tada geriau derės javai (6; 61). Įtikėtina, kad šitaip elgtasi – bent jau kadaise – tikintis, jog tokia maisto auka pasieks mirusiuosius. Arba – rūgiapijūtės papročiuose, tarkime, Rytų Lietuvoje šeiminkė, eidama pradėti pjauti rugių, nusinešdavo duonos ir sūrio, ir pjovėjai tai suvalgydavo, parsinešę į namus ar čia pat lauke, prapjovę po vieną pėdą. Kai kur dalis prapjovų duonos būdavo užkasama dirvoje (6; 76) – čia irgi galėtume įžiūrėti bendrą valgyamą su protėviais.

Mitologiniu požiūriu derliaus dvasios bei dievybės dažnai menkai tesiskiria nuo protėvių dvasių. Tarkime, paskutinysis javų pėdas, javų diedu ar javų boba vadinamas, arba Vakarų Lietuvoje kuršis, turi aiškias sąsajas su protėvių kultu. Lietuvių derliaus šventėje, XVII a. aprašytoje Pretorijaus, kreipiamasi į žemės ir derlingumo deivę Žemyną, ne tik meldžiant iš jos gero derliaus, bet ir prašant, kad ji būtų maloni mirusiesiems, t.y. derlių ir mirusiuosius globoja viena dievybė. Mirtis ir atgimimas, mirtis ir vaisingumas čia susipina į vieną kompleksą. Matome įstabią vienovę – gyvieji ir mirusieji nėra atskirti ar atsiskyrę, ritualuose tai dvi solidarios, viena kitai pagelbsinčios to paties Kosmoso pusės. Tačiau kosminės mirusiųjų funkcijos būtų jau kita tema.

NUORODOS:

1. Balys J. Lietuvių kalendorinės šventės. – V., 1993.
2. Widengren G. Phanomenologie der Religion. – Göttingen, 1969.
3. Jucevičius L.A. Raštai. – V., 1959.
4. Kraštas ir žmonės. – V., 1988.
5. Plg. Kūčių paprotį valgyti be peilių, laužyti, o ne pjaustyti duoną. Šitokio papročio genezė turėtų būti siejama su sergėjimusi peiliu sužeisti mirusiojo vėlę, o kad dvasinės prigimties būtybės bijosi aštrių daiktų, liudytų sakmės apie sviestu peiliu sužeistą vėją, pikty dvasių vaikymo nuogais kardais paprotys ir pan.
6. Lietuvių etnografijos bruožai. – V., 1964.

The cult of forefathers. The feeding of souls.

Gintaras BERESNEVIČIUS

The feeding of souls in cemeteries and at home and other customs for the veneration of forefathers are being mentioned in ethnographical and historical sources. It testifies to the fact that the cult of ancestors was of great significance in the ancient Lithuanian belief. The living and the dead being one family. The ancestors were considered to be the guarantee for the harmony of life of the living: the order, the law, morals and the unity of a tribe were arranged by them. Remembering the dead and feeding their souls during festivities the concord between the dead and living and the connection between the living and the deities from the after world are renewed again and again. The ancestors were of great significance to the flourishing of agriculture, life-giving powers of earth.